
Ігор Чорновол

**ТЕОРІЯ КОМПАРАТИВНИХ
ФРОНТИРІВ**

12 липня 1893 року під час Світової Колумбової вистави в Чикаго на з'їзді Американської історичної асоціації тридцятидволітній асистент Вісконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив із доповіддю «Значення фронтиру в історії США». Історик стверджував, що американське суспільство сформували передовсім відкриті простори Дикого Заходу, й саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Упродовж трьох років на Тернерові тексти не звертали особливої уваги. Можна навіть припустити, що, оскільки у програмі конференції його виступ зазначено серед останніх, він узагалі міг не виступати. Відомо natomiast, що сам Ф. Тернер пропонував організаційному комітетові конгресу включити замість себе свого учня, але йому відмовили.

Часи змінюються. 1900 року публікація «Значення фронтиру в історії США» стала одним із основних текстів американської історіографії. До того ж, оскільки президенти Теодор Рузвельт (1901–1908) і Вудро Вільсон (1913–1921) були фахові історики за освітою й прихильники Тернера за вподобаннями, його теза почала істотно впливати на урядову політику. 1910 року Ф. Тернер очолив катедру історії США в Гарварді, а водночас — Американську історичну асоціацію. Тож може видатися неймовірним, але невелика за обсягом публікація 1893 року спричинила гостру (що звично для культури академічної суперечки в США) й безпрецедентно тривалу (вона й досі не завершилася) дискусію. Крім істориків, до полеміки долучалися антропологи, археологи, географи, геологи, демографи, екологи, етнографи, етнологи, кліматологи, лінгвісти, психологи, соціологи, філософи. Майже кожний американський коледж або університет пропонував «фронтир-студії» до 1960 року, або, словами Річарда Гофштадтера, в той час американський історичний цех трансформувався в «*one large Turner-verein*»¹.

Водночас із Ф. Тернером на Світовій Колумбовій виставі в Чикаго виступав театр Буфало Біла: буфало й коні, луки та вінчестери, ковбої й індіанці тощо. Як Ф. Тернер в історіографії, так само й Буфало Біл справив феноменальний вплив на американську культуру, ставши попередником кіноіндустрії вестернів. Ф. Тернер до його творчості

¹ *Richard Hofstadter*, *The Progressive Historians*. Turner, Beard, Parrington. — New York, 1970, p. 83.

ставився скептично, якщо не з презирством, а той, своєю чергою, ледве чи знав про існування Ф. Тернера. Однак до пропаганди Тернерової тези Буфало Біл спричинився чи не найбільше². Варто зауважити, що 1894 року його театр гастролював у Львові під час Галицької крайової вистави до століття повстання Тадея Костюшка. Субкультура вестерну домінувала в євроатлантичній культурі аж до недавнього часу. Ба навіть у «найхолодніші» роки «холодної війни» радянські кінотеатри й телебачення пропагували образ Дикого Заходу за Буфало Білом — здебільшого завдяки фільмам спільного німецько-югославського виробництва за участю незабутнього Гойко Митича. Тож не дивно, що підлітки Радянського Союзу поряд із традиційними «козаками-розбійниками» найбільше полюбили бавитися в «ковбоїв-індіанців».

I

Фредерик Джексон Тернер народився 14 листопада 1861 р. в Портеджі, штат Вісконсин. В його дитячі роки Портедж все ще не втратив ознак фронтиру. Образи лінчованого місцевими мешканцями ірландця й депортації індіанців до Небраски 1873 р. запам'ятовуються на все життя. В школі Фредерик Джексон вчився охоче й був зразковим учнем. Захопився історичними романами, а в його п'ятнадцять батько, редактор і власник місцевої газети, доручив синові вести рубрику афоризмів газети «З олівцем та ножницями». 1878 р., вступивши до Вісконсинського університету в Медісоні, Ф. Тернер брав активну участь у студентському громадському житті. Він редагував студентську газету, обирався віце-президентом літературного та атлетичного товариств, а водночас здобув репутацію доброго оратора.

1884 р. Ф. Тернер отримав диплом магістра мистецтва Вісконсинського університету з відзнакою, успішно захистивши дипломну роботу на тему «Характер і вплив торгівлі хутром у Вісконсині». Через рік, попрацювавши на посадах кореспондента, ба навіть дрібним урядником сенату штату Вісконсин, Ф. Тернер прийняв пропозицію професора Вільяма Ф. Аллена замінити його на період піврічного відрадженьня до Європи. Так Ф. Тернер став викладати — і робив це з превеликим задоволенням. Після повернення В. Аллен подбав про призначення Ф. Тернера асистентом професора риторики й ораторського мистецтва, а невдовзі домігся поділу історичного курсу на дві частини, передавши історію США своєму учневі. 1889 р., успішно захистивши дисертацію «Характер і вплив індіанської торгівлі хутром у Вісконсині. Дослідження торгового форпосту як інституції», Ф. Тернер отримав диплом доктора філософії Університету Джона Гопкінса (Балтимор). З 1891 р. — професор Вісконсинського університету, 1910–1924 рр. — професор Гарвардського університету. Після виходу

² *Richard White*, «When Frederick Jackson Turner and Buffalo Bill Cody Both Played Chicago in 1893», *Frontier and Region. Essays in Honor of Martin Ridge*, ed. by Robert R. Ritchie and Paul Andrew Hutton // San Marino & Albuquerque, 1997, p. 201–212.

на пенсію 1924 р. повернувся до Медісона. З 1926 р. — директор Бібліотеки Гантінгтона (Сан-Маріно, Каліфорнія), основного центру дослідження англо-саксонської Америки. Помер 14 березня 1932 р.³

Отже, основні ідеї епохальної доповіді Ф. Тернера полягали ось у чому. Історик розпочав із цитування звіту суперінтенданта перепису населення США 1890р. про закриття фронтиру поселень. Це подія історичної ваги. «В дійсності, — переконував Ф. Тернер, — центром нашої історії є не Атлантичне узбережжя, а Великий Захід». «Досі американська історія була передовсім історією колонізації Дикого Заходу. Існування просторів вільних земель, їх поступове зменшення й просування американських поселень на Захід пояснюють розвиток США». «Наша рання історія — це дослідження європейських гермів, що розвинулися в американському природному середовищі. Досі вчені приділяли надто багато уваги їх германському походженню, надто мало — американським факторам. Фронтир — це лінія найінтенсивнішої й найефективнішої американізації. Колоніста сформувало дикунство»⁴. Історичний розвиток Америки визначений її природнім середовищем. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг до свободи просував фронтир поселень все далі в глибину континенту. Ф. Тернер розглядав цей процес у контексті «зіткнення варварства з цивілізацією». Маючи на увазі екстремальні умови проживання на фронтірі, історик впровадив поняття «стрибка в варварство» (*a leap into barbarism*). Проте саме зіткнення з «варварством» сформувало суспільство Сполучених Штатів Америки. Бо його наслідком був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації як «*a composite nationality*» (себто незважаючи на етнічні чинники), зміцнення демократії не лише в США, а й у Європі. Ще одна важлива субтеза Ф. Тернера (щоправда, здебільшого розвинута його послідовниками) — доктрина «випускного клапану» (*safety-valve doctrine*). Вчений спостеріг, що наявність вільних земель водночас сприяла вирішенню соціальних проблем, відтак на протигагу Європі США вдалося уникнути гострих форм класової боротьби.

Інша важлива стаття Ф. Тернера, що вважається класичною, — «Секції та нація» (1922). У ній вчений звернув увагу на розбіжності розвитку й суперечності між регіонами (секціями США, між Новою Англією, Заходом та Півднем) в порівняльному контексті європейського театру подій першої світової війни. Водночас ця стаття передає його сумніви на предмет подальшого розвитку Європи, віддавна позбавленої фрон-

³ Ray Allen Billington, Frederick Jackson Turner. *Historian, Scholar, Teacher*, New York, 1973; Wilbur R. Jacobs, *On Turner's Trail. 100 Years of Writing Western History*. — Lawrence: University Press of Kansas, 1994; Allan Bogue, *Frederick Jackson Turner. Strange Roads Going Down*. — Norman, 1998.

⁴ F. Turner, «The Significance of the Frontier in American History», *Rereading Frederick Jackson Turner. «The Significance of the Frontier in American History» and Other Essays. With Commentary by John Mack Faragher*. — New York, 1994, p. 31–33.

тирів⁵. Розвинувши свої погляди в статті «Значення секції в американській історії» (1925), вчений писав: «За площею ми стали нацією, порівняльною з Європою, з заселеними географічними провінціями, рівними великим європейським націям. В цьому сенсі ми є імперією, федерацією секцій, союзом потенційних націй»⁶. Американські регіони нагадують європейські держави з тою різницею, що суперечності між ними все ж не зайшли так далеко (за винятком періоду громадянської війни між Північчю та Півднем 1861–1865 рр.). Відтак єдине реальне розв'язання гострих суперечностей між державами Європи — посилення контролю Ліги Націй й федералізація Європи за американським зразком. Стаття «Секції та нація» започаткувала регіональний підхід до історії США.

Варто зауважити, що міф Дикого Заходу існував ще до народження Ф. Тернера. «Образ неосяжного й постійно зростаючого сільськогосподарського соціуму середини континенту став одним з домінантних символів американського суспільства XIX ст. — колективною репрезентацією, поетичною ідеєю (як зауважив Токвіль на початку 1830-х), що визначала перспективу американського життя. Шаблонний символ саду охоплював пригоршню метафор, які виражали плодючість, ріст, збільшення, благословенну працю на землі та оберталися навколо героїчної постаті ідеалізованого фронтірного селянина, озброєного священним плугом — верховним аграрним знаряддям»⁷. Тож від часів Томаса Джефферсона й Бенджаміна Франкліна як американська інтелектуальна меншина, так і носії побутової свідомості уявляли його як неосвоений резервуар багатства («Земля Обітована», «Маніфест Долі», «Сад Світу» тощо) й «випускний клапан», яким приростатиме американське суспільство й який забезпечить йому процвітання. 1865р. Гораций Грілі, знаменитий нині журналіст з Нью-Йорка, радив читачам своєї газети: «На Захід, молодий чоловіче, і дорослішай разом із своєю країною. Якщо ти не маєш сім'ї або товаришів, що можуть тобі допомогти, ані перспективи, повернися обличчям до Великого Заходу й там збудуй свій дім і фортуна!»⁸. Так само на інші країни американці звикли споглядати крізь окуляри фронтіру, симпатизуючи насамперед суспільствам піонерів — африканським бурам, австралійцям, канадійцям, країнам Латинської Америки («Америка для американців!»), новозеландцям і росіянам. Прикметно, що Буффало Білл розважав публіку не лише інсценізацією сутичок піонерів з індіанцями, а й джигітовкою російських козаків. Крім дванадцятьох російських козаків і кількох солдатів, у виставах його

⁵ F. Turner, «Sections and Nation», *ibidem*, p. 181–199.

⁶ F. J. Turner, «The Significance of the Section in American History», *ibidem*, p. 213.

⁷ Henry Nash Smith, *Virgin Land. The American West as Symbol and the Myth*. — New York, 1950, p. 138.

⁸ Цит. за: Michael Collis, «Theodore Roosevelt», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder. — New York — Westport, Con., London, 1988, p. 547–557.

театру брали участь шестеро аргентинських гаучо, арабські вершники, вояки американської, британської, німецької та французької армій⁹. Протягом XIX століття літератори, розпочинаючи від романів Джеймса Фенімора Купера (які перекладені всіма основними мовами світу), сформували жанр вестерну. Його успіх, спонуканий в другій половині століття масовими тиражами дешевих книжечок (*dime novels*), сягнув свого апогею в середині XX століття завдяки популярності джинсів (початково — роба ковбоїв США) й екранізації вестернів кінорежисерами Голівуду.

Але, як уже згадувалося, не лише американська популярна література живила уяву Ф. Тернера. В другій половині XIX ст. на популярний образ Дикого Заходу розпочали звертати увагу політики й історики. Ба навіть у Галичині у 1860-х роках американська тематика була актуальною. Опублікована в грудні 1864р. водночас «Dziennik-ом Literack-им» і «Gazet-ою Narodow-ою» стаття Людвіка Повідая «Поляки та індіанці» спричинила настільки гостру дискусію, що вона не вщухала протягом двох років¹⁰. А перший календар товариства «Просвіта» розпочинається з тексту професора австрійської історії Львівського університету Ісидора Шараневича «Значення Америки для світової культури», яка закінчується такими словами: «Если то ест воля Провидіння, то Америка покликана статися в будучности в світі торгівельнім і культурно-історичнім тим, чим є серце в чоловічій організмі, відки животна кров виходить і куди вона, окруживши всі состави тіла, назад вертає»¹¹. «Наявність вільних земель регулює тиранію автоматично, що, за умови відсутності рабства, само по собі робить існування деспотичного режиму неможливим, тому що піддані завжди мають можливість уникнути репресій з боку суверена, покинувши його та заснувавши поселення на незайнятій території», — писав італійський учений Аполлон Лорія у книзі «Економічні основи суспільства» (1885), водночас наголосивши на прикладі США¹². Ф. Тернер добре знав книгу А. Лорії й навіть зачитував його в тексті своєї доповіді під час Світової Колумбової вистави в Чикаго¹³. Ідеї, подібні до Тернерових, можна відшукати в виданій 1865р. книзі американського публіциста Едвіна Ловренса Годкіна «Аристократичні думки про демократію», зрештою, в публікаціях десятків інших мислителів¹⁴.

⁹ Thomas Barrett, «All the World's a Frontier: How Cossacks Became Cowboys», in Humanities, vol.22/3, 2000, <http://neh.gov.news>.

¹⁰ L.P. «Polacy i Indianie», Gazeta Narodowa, no.285, 293 (1864); Samuel Sandler, *Indiacska przygoda Henryka Senkiewicza* (Warszawa: PIW, 1969); Ray Billington, *Land of Savagery, Land of Promise. The European Image of the American Frontier in the Nineteenth Century*. — New York & London: W.W.Norton & Company, 1981, p. 146.

¹¹ І.Шараневич, «Значення Америки для всемирной культуры», Народний календар на рік звичайний 1870 (Львів: коштом і заходом товариства «Просвіта»), с. 1–6.

¹² Walter Prescott Webb, «History as High Adventure», *The American Historical Review*, v. 64, no. 2 (January, 1959), p. 279–281.

¹³ F. Turner, «The Significance of the Frontier in American History», p. 38.

¹⁴ Herman Clarence Nixon, «Precursors of Turner in the Interpretation of the American Frontier», *South Atlantic Quarterly* (January, 1929), p. 83–89.

Отже, фронтір не був повністю оригінальною ідеєю Ф. Тернера. Заслуга історика полягає в тому, що він трансформував знання й уявлення попередніх поколінь у готову історичну концепцію, створивши в такий спосіб основний наратив історії США.

За більш ніж столітню історію теза Тернера зазнала таких істотних модифікацій, що від її автентичної форми залишилося небагато. Висловлена ще за життя великого історика думка, що в основі демократичного ладу США лежала передовсім імпортована туди з Європи протестантська етика й доктрина лібералізму, а не наявність фронтиру, остаточно утвердилася після другої світової війни. Водночас фахівці в галузі компаративістики довели, що фронтір США — явище не унікальне, а лише епізод глобального процесу «експансії Європи». Поступово історики відкинули й соціал-дарвіністську ідею визначального впливу доквілля на суспільство. Була піддана ревізії й ідея західних земель як «випускного клапану», яка спрацьовувала далеко не в такому обсязі, як уявляв собі Ф. Тернер. В 1960-х роках, коли наука відмовилася від трактування індіанців як варварів, втратило актуальність також трактування фронтиру як зони зіткнення «цивілізації» з «варварством», з'явилися праці про роль чорношкірих і інших меншин у освоєнні західних земель. Остання тенденція особливо посилилася в сучасний період (себто від другої половини 1980-х років) й інспірувала спроби окремих представників «нової західної школи» відкинути Тернерову тезу повністю. Інший напрямок критичного підходу до тези Тернера, який започатковано ще в 1960-х роках і який розвинула «нова західна школа» — історія доквілля США, акцент на здебільшого катастрофічних для природного середовища наслідках діяльності піонерів¹⁵.

Водночас ніхто з критиків не піддав сумніву істотного (хай і не визначального) впливу західного фронтиру на розвиток демократії в США, на дух американського індивідуалізму передовсім. Відтак у даний момент історики не схильні до дискусій на тему ступеня правоти Ф. Тернера, як це було ще на початку 1990-х років. Але *Тернерове поняття фронтиру як поселення на нібито «вільних» землях межі «цивілізації» з «варварством»* поступово втратило свою наукову вартість. Тепер дослідники здебільшого апелюють до сформованого ще 1940 року *Овеном Латтімором поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур*. Нарешті, незважаючи на багатство інтерпретацій і підходів, всі погоджуються на тому, що Тернерова теза про фронтір — це історичний міф, важлива складова ідентичності й невичерпне джерело націоналізму громадян США.

¹⁵ *Gerald D. Nash, Creating the West. Historical Interpretations, 1890–1990, Albuquerque, 1991.*

II

Овен Латтімор народився 29 липня 1900 р. в Вашингтоні. Невдовзі його батьки переїхали до міста Тьенцінь викладати англійську мову в місцевому університеті. Підростаючи серед китайських підлітків, Овен при звичаївся до китайської культури настільки, що згодом, після повернення до США, був змушений сам себе «американізувати». Навчався в гімназіях Великобританії й Швейцарії. Оскільки батьки не мали коштів на продовження освіти Овена, після матури він повернувся до Китаю. Спочатку працював журналістом у газеті «Пекін-Тьенцінь Таймс», згодом — агентом китайських фірм. З караванами О. Латтімор об'їздив мало не весь Китай. Хлопець був допитливий, до того ж аборигени, розчулені досконалим знанням молодим американцем їхньої мови (крім китайської, володів також монгольською й російською, французькою й німецькою) та звичаїв, охоче відкривали йому таємниці, про які здебільшого перед іноземцями мовчали. Водночас Овен багато читав, передовсім — літературу з географії, історії та філософії Азії. Вважається, що найбільший вплив на його науковий світогляд справили Освальд Шпенґлер, китайські історики, географи Еллсворт Гантінгтон (найплідніший географ США, автор ідеї про зв'язок між циклами похолодання й потепління з міграційно-мілітарною активністю кочових племен) та Ісайя Бовман (найздібніший менеджер американської географічної науки; 1938 р. він запросив О. Латтімора провадити семінар китайських фронтирів та на посаду директора Школи міжнародних стосунків Пейджа в університеті Джона Гопкінса в Балтиморі); згодом — німецький історик-марксист Карл Вітгофель та Арнольд Тойнбі. Сам О. Латтімор напише про джерела свого натхнення так: «Звичайно, допомогли часті подорожі, тримаючи мене в постійному контакті з реаліями умов фронтину й перешкоджаючи виплітати теорії з ниток книг інших. Якщо подорожній не стомлюється вивчати ландшафт і звичаї та любить безконечність розмови з супутниками, подорож — це чудова коректива для кабінетних ідей»¹⁶. Натомість статтю Тернера «Значення фронтину в історії США», як стверджував сам О. Латтімор, він прочитав лише 1955 р.¹⁷

Повернувшись до США остаточно 1933 р., О. Латтімор став головним редактором журналу «Pacific Affairs», призначенням якого було гуртувати інтелектуалів Тихоокеанського регіону, а водночас став

¹⁶ *O.Lattimore*, «Preface», *O.Lattimore, Studies in Frontier History. Collected Papers. 1928–1958*. — Paris, 1962, Ecole Pratique des hautes Etudes — Sorbonne, Sixiem Section: Sciences Economiques et Sociales, vol. 6, p. 24.

¹⁷ *O.Lattimore*, [рецензія:] *The Frontier in Perspective*, ed. by Walker Wyman and Clifton B.Kroeber, Madison: University of Wisconsin Press, 1957, *The American Historical Review*, Vol. 64, no. 1 (October, 1958), p. 63–64.

працювати над книгою про китайські фронтири Великого Степу. Під час другої світової війни О. Латтімор став радником Чан Кай Ши (1941–1942), згодом — директор тихоокеанських операцій Відділу воєнної інформації (попередник ЦРУ), радник Репараційної місії в Японії.

Зараз О. Латтімор здебільшого відомий завдяки термінові «сателіт», який він вперше застосував 1936 р. для означення відношення Монгольської Народної Республіки до СРСР, по-друге, завдяки так званій «справі Латтімора». Ще під час II світової війни за О. Латтімором розпочало стежити ФБР, файл Латтімора в архіві ФБР нині нараховує 38900 сторінок. 1950 р. Йосиф Маккарті звинуватив ученого в комуністичній пропаганді та шпіонажі на користь СРСР. Невдовзі Й.Маккарті дав йому спокій. Однак однодумці Маккарті в Сенаті, бажаючи перекласти відповідальність за провал американської політики в Китаї (згідно термінології американської преси тієї доби, за «втрату Китаю») на О. Латтімора, передали справу до суду; до речі, всупереч спробам перешкодити цьому з боку ФБР і адміністрації президента Гаррі Трумена. Як і передбачалося, присяжні відкинули всі обвинувачення проти О. Латтімора. Зрештою, крім комуністичної пропаганди й шпіонажу, його звинувачували ще у відсутності наукового ступеня й співучасті у вбивстві Л. Троцького. Проте суд тривав п'ять років, а особливої пікантності й скандальності судовому процесові надали свідчення проти Й. Латтімора його близьких друзів, в тому числі экс-марксиста К. Вітгофеля. Тож попри зняття всіх обвинувачень, Латтіморова наукова кар'єра була зруйнована, його семінар китайських фронтірів в Університеті Дж. Гопкінса розігнали, а сам О. Латтімор 1963 р. емігрував до Великобританії, де на запрошення університету в Лідсі створив факультет історії Далекого Сходу.

Треба зауважити, що найбільше О. Латтімора поважали в Європі, в Великобританії й Франції передовсім. Після виходу на пенсію 1970 р. вчений переїхав до Парижа, де співпрацював з низкою французьких наукових установ, а згодом — з Кембриджським університетом. А от у Монголії його ледь не носили на руках. З 1969 р. — член Академії Наук Монголії, наступного року монголи запропонували йому громадянство своєї країни. У відповідь вдячний О. Латтімор заявив, що помилявся на предмет означення Монгольської Народної Республіки як сателіта СРСР і що МНР — повністю незалежна держава. І хоча від монгольського громадянства О. Латтімор відмовився, однак часто приїздив до Монголії й подовгу там жив, оточений увагою й повагою; а 1979 р. монгольський уряд нагородив О. Латтімора Орденом Полярної Зірки — найвищою нагородою МНР. Помер 31 травня 1989 р. в Провіденсі, штат Род Айленд¹⁸.

¹⁸ *James Cotton*, *Asian Frontier Nationalism: Owen Lattimore and the American Policy Debate*. — Atlantic Highlands, NJ, 1989; *Robert Newman*, *Owen Lattimore and the «Loss» of China* (Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992), <http://onlinebooks.library.upenn.edu>.

Основна Латтіморова книга — «Внутрішні фронтири Китаю» (перше видання — 1940 року). Предметом дослідження була проблема генези фронтірних соціумів Великого Степу в контексті генези китайської цивілізації. О. Латтімор розпочав з обґрунтування доцільності порівняння колонізаційних процесів у США та Китаї та з акценту на визначальній ролі природного середовища у процесі освоєння нових територій. Наголосивши на феномені Великої китайської стіни, О. Латтімор провів паралелі з лімами Стародавнього Риму й з лінією Дюранда на півночі Британської Індії. Утвердився погляд, що метою цих протяжних укріплень було перешкоджання проникнення варварів до простору «Рах Sinica». Та водночас, говорячи словами О. Латтімора, вони «репрезентують оптимальний ліміт росту одного особливого суспільства. Іншими словами, імперський кордон, що досі описувався як дефензивний, призначення якого нібито було стримувати непрошених варварів, у дійсності виконував подвійну функцію: він не лише перешкоджав увійти, а й вийти (...) щоб перешкодити діяльності, яка могла б збільшити силу варварів, необхідно було тримати китайців у Китаї, так само як варварів — поза ним»; «Доцентрові тенденції, відповідно, конвертувалися у відцентрові втрати; китайці, які пристосувалися до не-китайського економічного та соціального порядку, неминуче розпочинали або визнавати владу варварських владців або, на нещастя Китаю, самі практикували варварські технології влади»; «Можливо, за всю історію фронтирів, від Ханів до пізнішого часу, не було нічого цікавішого, ніж «хронічний» феномен зміни лояльності. Китайські генерали переходили на бік варварів навіть тоді, коли китайці перемагали, а номади переходили на китайський бік навіть тоді, коли перевага була на боці степу»¹⁹.

Зрештою, фронтір — явище неоднорідне. Незважаючи на успіх архітекторів Великої Китайської стіни, вона ніколи не була непроникною. В дійсності фронтири Китаю, Британської Індії та Стародавнього Риму склалися з таких зон: власне кордон, з більш чи менш строкатим населенням, яке, однак, завдяки передовсім специфіці прикордонної економіки (що вимагає співучасті суспільств з обох боків) завжди має доволі сильне почуття власної прикордонної ідентичності; наполовину асимільовані «внутрішні варвари» «внутрішнього фронтиру»; ознайомлені з суміжною цивілізацією «допоміжні» племена «зовнішнього фронтиру», нерідко споріднені з «внутрішніми» племенами; «тотальне варварство» поза ними.

Думка, що кочовий спосіб життя передував осілому, невірна. Навпаки, номади молодші; остаточно кочовий спосіб сформувався наприкінці епохи Чжоу, як відгук на експансію осілого способу життя. Іншими словами, «китайці» жили там, де поширилося землеробство (це доводить також історія південних китайських фронтирів, де

¹⁹ O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*. — Boston, 1962, p. 240, 242, 484.

«китайський» спосіб життя поширився безболісно), «не-китайці» — на просторах пасовиськ, ідея об'єднаної імперії породила ідею об'єднаного фронтиру, а Великий китайський мур водночас дефініював географічні зони, сприятливі відповідно землеробству й скотарству.

Чому саме Чингіз-ханові вдалося завоювати Китай? Тому що він — людина фронтиру. «Людина фронтиру, яка однаково добре знає структуру влади і в степу і в Китаї, може в такі часи успішно застосовувати свої знання. Але великі вожді не схильні до сміливих рішень... Люди, які кидають виклик, — це ті, чиї родинні зв'язки забезпечили їх знаннями про технології влади та спонукали владні амбіції, проте чий статус настільки низький, що вони неспроможні здобути владу інакше, як тільки ризикуючи. Такі люди й, можливо, лише такі люди, спроможні заснувати кочові династії, чия влада водночас поширюється і на степ і на Китай. Китайці можуть поширити свою владу аж до внутрішніх азійських фронтирів, але не далі. Номади можуть грабувати й плондрувати Китай, але вони не знають, як захопити його та управляти ним». Тому всі китайські династії пов'язані з номадами в той чи інший спосіб, в той час як номади були нездатні управляти Китаєм самостійно, без допомоги китайців²⁰.

У статті «Внутрішні китайські фронтири: китайські й російські маргінеси експансії» (1947) О. Латтімор вказав на загальні відмінності північно-американського від євразійських фронтирів:

— на противагу прірві між індіанцями й європейцями — регулярне перемішування євразійських народів й інтенсивна культурна взаємодія;

— на противагу поступовому витісненню й винищенню індіанців, — «приплив і відплив людських потоків»; яскраве свідчення цьому — формування індоєвропейської мовної сім'ї як найчисельнішої; «Завоювання тих, кого називають «європейцями», тими, кого називають «азіатами» — так само нормальний процес, як завоювання європейцями азіатів. В дійсності, вживання цих термінів з «расовим» відтінком — пізніше явище, що затемнює, а не прояснює проблему класифікації народів. Серед населення Ірану, Афганістану, Індії, російської й китайської Середньої Азії проживають елементи, які, якби термін «європейський» вживався коректно, можна назвати «європейськими». І навпаки, в Європі є групи, які за своїм походженням і антропологічними рисами є «азіатськими», а «європейськими» — тільки завдяки своїй локації».

— слабка соціальна диференціація серед індіанців, на противагу ситуації в Євразії; наявність сильного аристократичного етосу полегшувала процес інкорпорації вищих класів одного суспільства в елітну частину іншого; «Добре відомо, що більшість індійських мусульман — не індійського походження. Чимало аристократичних сімей турецької Анатолії — не турецького походження. В Росії були аристократичні родини татарського або іншого «племінного» походження, а серед простого люду

²⁰ Ibidem, p. 544.

процес перемішування був навіть інтенсивнішим. Козацтво виникло внаслідок часткового засвоєння степового способу життя й соціальної організації степових народів росіянами, українцями й поляками; оскільки більшість з них були селянами-втікачами, без жінок, перемішання з народами степу було водночас і біологічним і культурним явищем».

О. Латтімор зупинився на регіоні Південної Росії детальніше. «Інколи значна частина степових просторів то піддавалася культивуванню, то знову перетворювалася в пасовиська; це означає, що всі племена й народи вибирали між землеробським, чи переважно землеробським, способом життя й пасторальною економікою. Безконечний приплив і відплив істотно позначився як на слов'янах, так і не-слов'янах цього регіону. Слов'яни поглинули цілі племена, які втратили свої не-слов'янські мови; в інших випадках основна племінна група приймала спосіб життя, паралельний слов'янському, але утримувала свою рідну мову (...) І навпаки, були слов'яни, які переймали степовий спосіб життя чи на груповому чи на індивідуальному рівні (...) Зовсім інша складалася ситуація, коли слов'янські держави ставали достатньо сильними, щоб здобути незалежність, але ще не були настільки сильними, щоб завоювати степ; селяни-втікачі з Польщі, України та Росії заснували козацькі спільноти, які поширилися на території степу з достатньою кількістю опадів. Тут вони, утримавши землеробство, водночас перейняли скотарську економіку та наслідували соціальну й військову організацію степових народів». О. Латтімор диференціював два види козацької експансії: сибірський, що полягав у збиранні данини хутром, і степовий, досконаліший. «Їхня бурхлива реакція супроти слов'янського світу спочатку більше стосувалася Польщі, ніж Росії; деколи козаки майже досягали статусу нації, що межувала з Польщею, Росією, Туреччиною, слабючими татарськими ханствами в Криму та калмицькими монголами на нижній Волзі, а навіть з Росією»²¹.

Тож О. Латтімор неодноразово проводив паралелі китайських з іншими фронтами. На X Міжнародному конгресі істориків у Римі 1955 р. він говорив уже про «сполучений ланцюг» фортифікованих фронтів античного світу від Тихого до Атлантичного океану. Взагалі, на його думку, «фронт розпочинається тоді, коли спільнота займає певну територію. Від того часу фронт змінюється й формується активністю та ростом спільноти або впливом іншої спільноти»²². Залишки найстаршого фортифікованого фронту знаходяться в Ірані. Стиль фронту притаманний також усій середньовічній та ранньомодерній історії.

²¹ O. Lattimore, «Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion», O. Lattimore, *Studies in Frontier History*, с. 138, 150, 152; В О. Латтімора є також окрема стаття «Номади й Південна Росія», O. Lattimore, «The Nomads and South Russia», *Archeion Pontou*, vol.35 (1979), p.193–200).

²² O. Lattimore, «The Frontier in History», O. Lattimore, *Studies in Frontier History*, p. 469.

Особливо О. Латтімор полюбляв приклад Монголії, яку кваліфікував як *locus classicus* фронтірної історії. Він уявляв собі Монголію як американський сендвіч: нижня частина — Китай, верхня — Росія, а от начинка неоднорідна; Зовнішня Монголія — проросійська (в ХХ ст.), Внутрішня Монголія — здебільшого прокитайська.

О. Латтімор був свідком інтенсивної й brutальної колонізації монгольських земель китайським селянством та колабораціонізму монгольської знаті й духовенства, які фактично зраджували свій народ взамін за дрібні подачки. Внаслідок номади безжалісно витіснялися з своїх споконвічних земель, що фактично поставило монгольський етнос перед дилемою виживання²³. Втім, О. Латтімор дивився на цю проблему глибше. На його думку, в Монголії та частково Китаї ідеологічне протистояння комуністичних партій з капіталістичним суспільством позбавлене сенсу. Дилема всіх фронтирів в епоху глобалізації — це виклик модернізації, тест на здатність трансформувати, а водночас зберегти свою традиційну культуру. В монгольському випадку, вважав О. Латтімор, комуністична ідеологія забезпечила монгольському народові виживання та прогрес. Чи дав би такий же швидкий результат еволюційний шлях модернізації? Ні. Зрештою, саме через окуляри монгольського «ідеального фронтиру» О. Латтімор споглядав на усю світову політику, чим пояснюються й неодноразові прояви симпатії О. Латтімора до Радянського Союзу, приязнь з прихильниками комуністичної ідеології, згодом — радянськими й монгольськими вченими, й, до певної міри, звинувачення сенатської комісії Й. Маккарті.

Вчений зауважив істотні відмінності між російськими й китайськими фронтами, які пов'язував з географією ландшафтів. На відміну від Китаю, в Росії не спостерігалось такого кліматичного розламу, як у Китаї, відповідно, й чіткого кордону між землеробами й кочівниками. До того ж степи Росії замешкували такі транзитні групи, як козаки, котрі, хоч і жили в хатах, все ж мігрували часто. Вибір, перед яким стояли монголи, — інкорпорація («фронтір включення») в російський цивілізаційний простір або поглинання й повна загибель («фронтір виключення») в Китаї. Розвиток капіталізму в Китаї не лише не сприяв подоланню прірви, а навпаки, поглибив її. Натомість в Росії революція зміцнила тенденцію до інкорпорації — на противагу попередньому періоду, коли інкорпорацію витіснило пряме підкорення. Як вважав О. Латтімор, російська революція породила новий стандарт — «стандарт утилізації». В нових умовах говорити про чергове завоювання фронтиру в Росії немає сенсу. Вчений навіть якось порівняв політику СРСР стосовно Монголії з доктриною «добросусідства» президента Ф.Рузвелта. Тож спостерігається новий процес — злиття фронтиру з цивілізацією, який ґрунтується на рівноправній експлуатації ресурсів фронтиру, конкретно — інтеграція пастораль-

²³ O. Lattimore, «The Mainstream of Asiatic Migration», Isaiah Bowman, ed., *Limits of Land Settlement*, New York, 1938, p. 119–136.

ного й землеробського господарств в індустріальну економіку. Власне тому монголи більше схильні до співпраці з росіянами, ніж з китайцями. Принаймні, це для них «найменше зло».

Тож Латтіморове розуміння феномена фронтиру істотно відрізнялося від Тернерового. Якщо в останнього фронтір — це поселення колоністів, марш англо-саксонських протестантів на «пусті землі», тріумф цивілізації над варварством, Латтіморів фронтір — це зона взаємодії різних культур. Треба зауважити, що О. Латтімор, самоук і «напівкитаєць» за вихованням, був позбавлений забобонів про вищість англо-саксонських цивілізаційних зразків і постійно наголошував на соціальній продуктивності мультикультурної взаємодії. Тому, на відміну від Ф. Тернера, який вважав ідеальним фронтіром американський Дикий Захід, О. Латтімор, спеціалізуючись в галузі географії й історії Китаю, вважав ідеальним фронтіром Монголію й проводив вдалі паралелі китайських фронтірів з стародавніми цивілізаціями, середньовічними суспільствами Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України. На прикладах Монголії й Манчжурії О. Латтімор одним з перших опрацював також методологію дослідження трансформації фронтірів ХХ ст. та, вичленивши фронтіри «включення» й «виключення», зробив перші кроки в напрямку типології світових фронтірів.

Доля ідейної спадщини О. Латтімора неадекватна її інтелектуальному потенціалові. Попри те, що «Внутрішні азійські кордони Китаю» перевидавалися в США тричі (1951, 1962, 1989; китайське видання 1946 р.), на сайті Американського географічного товариства книга відкриває перелік виданих товариством класичних праць з географії (<http://www.amergeog.org/history.htm>), вчений представляв американську делегацію на Міжнародному конгресі істориків 1955 р., нині О. Латтімор шанується здебільшого як класик американської сінології, а не теоретик світової історії. Оскільки завдяки звинуваченням Й. Маккарті та його спільників й судовому процесові 1950–1955 рр. над О. Латтімором його репутація в США була зруйнована, історики довгий час ігнорували його праці. Тому вплив О. Латтімора на розвиток історіографії світових фронтірів далеко не співмірний з впливами Ф. Тернера; попри те, що Ф. Тернер до кінця свого життя так і не опублікував жодного тексту в цій галузі²⁴.

III

Волтер Прескот Вебб народився 3 квітня 1888р. в місцевості Панола в Техасі. Його батько був учителем, однак важкі умови фронтиру змушували його сім'ю обробляти землю. Закінчивши школу й отримавши диплом учителя початкових класів, Волтер працював також бухгалте-

²⁴ Детальніше про О. Латтімора, а також про погляди на фронтір його протектора І.Бовмана, див.: І.Чорновол, «Географія фронтиру та її піонери», Критика, 2008, № 7–8, с. 27–30.

ром і навіть асистентом оптика. Бакалавр (1915) і магістр історії Техаського університету (1918). 1920 р. В. Вебб спробував поступити в аспірантуру до Гарвардського університету. Проте Ф. Тернер відмовив йому, бо вважав його «застарим». 1922 р. В. Вебба прийняли до аспірантури Чиказького університету. Наступного року, заваливши захист дисертації, В. Вебб повернувся в Остін, де йому довірили викладати курси історії США, й розпочав писати оповідання. Пізніше він згадуватиме про той час як найважчий період свого життя.

Хоча В. Вебб відносився до Ф. Тернера з повагою, проте відтягував прочитання знаменитої Тернерової статті до виходу з друку своїх «Великих Рівнин». В. Вебб вважав себе послідовником насамперед Ліндлі Міллера Кісбі, що викладав у Техаському університеті предмет «історія інституцій» і взагалі був одним з найпопулярніших професорів Остіна. Л. Кісбі перебував під впливом доктрини соціалізму, за що, зрештою, його звільнили. Проте увагу В. Вебба привернув акцент професора на співвіднішенні цивілізації й природного середовища, що лежало в основі методології й Ф. Тернера, і О. Латтімора. Варто також зауважити, що 1889р. Л. Кісбі переклав англійською праці вже згаданого італійського економіста А. Лорії, які частково спонукали Ф. Тернера до його знаменитої тези.

1931 р. В. Вебб опублікував свою першу книгу «Великі рівнини» (*The Great Plains*), в якій інтерпретував тезу Тернера по-новому. Вчений стверджував, що оголосивши 1893 р. про кінець фронтиру, Ф. Тернер помилився; насправді фронтирні умови реально існували на Великих Рівнинах і близько 1910 р. Водночас В. Вебб звернув увагу на недорозвиненість та напівколоніальний статус регіону. Через рік за цю книгу В. Вебб отримав докторат Техаського університету. 1939 р. Дослідницька рада суспільних наук визнала її за найістотніший внесок в історіографію США періоду після першої світової війни, а Колумбійський університет присудив авторові премію Лоубата. 1935 р. до 100-річчя техаських рейнджерів В. Вебб опублікував монографію «Техаські рейнджери: сто років оборони фронтиру» (*The Texas Rangers: A Century of Frontier Defence*). Наступна його книга — «Роз'єднані — тримаємося: криза безфронтирної демократії» (*Divided We Stand: The Crisis of a Frontier Democracy*, 1937) — належить до жанру політичного памфлету. На підставі показників економічного розвитку трьох основних регіонів США, Півночі, Заходу й Півдня, В. Вебб наголосив на колоніальному характері експлуатації ресурсів Півдня монополіями Сходу. Частково завдяки цій книзі В. Вебба президент Франклін Делано Рузвельт 1938р. оголосив Південь «національною проблемою номер один», а федеральний уряд розробив великі інвестиційні проекти, які поступово покращили ситуацію. 1939–1946 — директор Історичної асоціації штату Техас (*The Texas State Historical Association*), 1954–1955 — Президент Історичної асоціації долини Міссісіппі, 1959 — Американської історичної асоціації. Почесний доктор

Чиказького університету, Південного методистського університету, Оксфордського університету. Волтер Прескотт Вебб загинув в автомобільній катастрофі поблизу Остіна 8 березня 1963 р.²⁵

Основною Веббовою книгою була монографія «Великий Фронтір» (перше видання — 1952 року). В своїй основі ідея була простою. Наявність інших фронтирів, крім США, сумнівів не викликала; ідея світових фронтирів витала у повітрі, на ній акцентували увагу І. Бовман, О. Латтімор, інші географи; серед професійних істориків — А. Тойнбі. Але В. Вебб був першим, хто запропонував глобальний історичний наратив на основі Тернерової тези.

В. Вебб вважав фронтір одним із основних факторів модернізації суспільства, поряд з Ренесансом, Реформацією й індустріальною революцією, й запропонував термін «ера фронтіру» (*Frontier Age*, 1500–1900), а водночас — гіпотезу буму. Відкриті Колумбом величезні простори Америки, стверджував він, форсували економічний бум у Метрополії (себто Європі), сприяли дезінтеграції феодалізму, генезі демократії, капіталізму й модернізації культури. «Уявімо собі, — писав В. Вебб, — що всі багатства Західної Європи складені в одну купу, а всі багатства Великого Фронтіру — в іншу, а тоді підрахуймо об'єм і вартість обох куп. За найскромнішими підрахунками, фронтірна купа включала б у п'ять разів більше землі, більш ніж у п'ятнадцять — золота й срібла та більші пропорції зернових, тканин, нафти, вугілля, металів. Уявімо собі також, що всі європейці зібралися в один натовп, а мешканці фронтіру — в інший, від 1500 р. до наших днів. Натовп європейців був би настільки великий, наскільки купа їхніх багатств малою; а фронтірний натовп — наскільки малий, наскільки їхні багатства — великими. Очевидно, що фронтір надав ресурси, завдяки яким Метрополія забезпечувала населення, а кількість і багатство цих ресурсів штовхнуло вихідців з Метрополії до пошуків, які посприяли формуванню ідей та інститутів сучасного людства». «Фронтір надав надлишок інших двох факторів, землі та капіталу, і саме цей надлишок, цей додатковий об'єм реальних і потенційних багатств інтенсифікував процес привласнення і забезпечив передумови буму. Надлишок становить різниця між кількістю землі та капіталу у всіх його різновидах, з одного боку, та кількості населення, з іншого, який забезпечує надзвичайно сприятливі умови для ери ексклюзивного розквіту й економічного прогресу. Надлишок ресурсів не забезпечує бум автоматично; це означає, що серед таких багатств суспільство знайде незвичайні можливості для забезпечення своїх підприємницьких побажань та технічного розвитку

²⁵ *Necah Stewart Furman*, Walter Prescott Webb. His Life and Impact. — Albuquerque, 1976; *Gregory M. Tobin*, The Making of the History: Walter Prescott Webb and the Great Plains. — Austin and London, 1976; *G. Tobin*, «Walter Prescott Webb», *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, ed. by John Wunder. — New York, Westport, Con., London, 1988, p. 713–728.

за умов наявності підприємницького інстинкту й володіння необхідними навичками й технологіями. Якраз тоді в Європі підприємницький інстинкт був на високому рівні, технології були достатні, як для початку, відтак бум швидко став реальністю»²⁶.

Інший важливий компонент Веббової теорії фронтиру — фактор надприбутків, при тому він розрізняв первинні надприбутки й вторинні прибутки (*primary and secondary windfalls*). Первинні надприбутки були миттєвими й потребували мінімуму зусиль. Їх отримали пірати, шукачі скарбів, торговці рабами й хутром. Етап надприбутків завершився близько 1700 р., відтак розпочався етап вторинних прибутків. Вторинні прибутки потребували інвестицій, зусиль та часу. Їх отримали плантатори, власники ранчо та фермери, які й забезпечили капіталістичну модернізацію суспільства. Принесені в Новий Світ середньовічні інституції Метрополії були неефективними й швидко дезінтегрувалися. Наслідком був хаос, але оскільки поза інституціями суспільство не існує, настає рекристалізація на засадах, словами В. Вебба, «корпоративного індивідуалізму».

Бум тривав так довго, як довго розміри ресурсів перевищували кількість і потреби населення. Близько 1900 року фронтір заклався, що спонукало економічні й політичні потрясіння ХХ століття. Як зауважив біограф В. Вебба, «так само, як Тернер виражав неспокій на предмет здатності американських інституцій пристосуватися до втрати динаміки фронтірів, Вебб був глибоким песимістом на предмет кінця впливів буму на цінності й інституції західної цивілізації, які він вважав сформованими й зміцненими завдяки тривалому черпанню багатств з ресурсів Нового Світу. Цей песимізм виражають численні його висловлювання на предмет соціальних проблем у останні роки його життя; іноді це провокувало суперечності з тими вченими, які прирівнювали короточасний економічний успіх до довготривалої громадської вигоди»²⁷.

Концепція Великого Фронтиру мала великий резонанс. Обрання В. Вебба президентом Американської історичної асоціації 1958 р. також свідчило про її успіх. Того ж року під егідою тези Великого Фронтиру відбувся Другий з'їзд істориків США та Мексики. 1964 р. з'явилося перевидання Веббової книги з передмовою А. Тойнбі. Концепція Великого Фронтиру знову стала предметом обговорення на міжнародному симпозиумі 1972 р.

З іншого боку, ідея Великого Фронтиру спричинила ще більші суперечки, ніж теза Великих Рівнин. Флагман американської історичної думки відгукнувся на «Великий Фронтір» В. Вебба негатив-

²⁶ W. Webb, *The Great Frontier*. — Lincoln and London, 1986, p. 167, 21.

²⁷ G. Tobin, «Walter Prescott Webb», p. 721; *Сергій Лен'явко*, «Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба», *Український гуманітарний огляд*, № 11 (2005), с. 46–65.

ною рецензією, автор якої кваліфікував нову концепцію як «бурмотіння кризь сон» — ні більше, ні менше²⁸. А О. Латтімор оцінив її як еkleктичну мішанину ідей Тернера, Мальтуса й американського політичного економіста Генрі Джорджа²⁹. Не бракувало критики й на згаданому Другому з'їзді істориків США та Мексики. Вказавши на провінційну вузькість поглядів В. Вебба, його учасники дійшли згоди, що гіпотеза фронтирного буму більше пасує до Індії, Китаю, Західної Африки (про які В. Вебб навіть не згадав) і навіть до середньовічної Європи, ніж до ранньомодерних Південної Африки, Австралії та Канади. Основний недолік В. Вебба полягав у тому, що він обмежився прикладами з Європи й Америки. Учасники з'їзду висловилися за застосування ідей В. Вебба до інших фронтирів з метою отримання універсальнішої моделі.

Вплив Веббової тези був особливо відчутний у 1960–1980 роки, коли книга про Великий Фронтір очолювала бібліографію проблеми порівняльного вивчення фронтирів. 1968 р. було засновано Фронтирну асоціацію ім. В. Вебба (*Walter Prescott Webb Frontier Association*, нині не діє), в Остіні його ім'я носить будинок історичного факультету та одна з кафедр, Товариство ім. В. Вебба (*Walter Prescott Webb Society in Austin*), в 1970-і роки було активним також студентське товариство його імені, щорічні Веббові читання відбуваються досі. З іншого боку, хоч сам В. Вебб передбачав, що його ідеї будуть адекватно оцінені не раніше 1990 року, сталося якраз навпаки. На противагу тяглості дискусії про тезу Тернера, нині поза науковими осередками Техасу Веббова ідея Великого Фронтіру не викликає істотного зацікавлення. Класичною вважається його монографія про Великі Рівнини, а не про Великий Фронтір.

Однак найпродуктивнішим досі був вплив тези про Великий Фронтір на світогляд та спадщину Вільяма Гарді Макніла.

IV

Вільям Гарді Макніл народився 31 жовтня 1917 р. у Ванкувері (Канада, Британська Колумбія) в родині пресвітеріанського священника, доктора історії Чиказького університету. 1927р. сім'я Макнілів перебралася до Чикаго. Бакалавр (1938) і магістр (1939) Чиказького університету; докторат склав у Корнельському університеті 1947р. під керівництвом Карла Бекера, учня Ф. Тернера³⁰. З 1947 по 1987 роки — на викладацькій роботі в Чиказькому університеті, автор близько 25

²⁸ *H. Hekster*, [review of Webb's «Great Frontier»], *The American Historical Review*, v. 58 (July, 1953), p. 963.

²⁹ *O. Lattimore*, [review:] «The Frontier in Perspective, ed. by Walker Wyman and Clifton B. Kroeber. — Madison: University of Wisconsin Press, 1957, *The American Historical Review*, vol. 64 (October, 1958), p. 64.

³⁰ *William Hardy McNeill*, «Historians I Have Known: Carl Becker», *ejusd., Mythistory and Other Essays*. — Chicago and London, 1986, p. 147–173.

книг; 1971–1979 — головний редактор часопису «The Journal of Modern History». 1984–1985 — президент Американської історичної асоціації³¹.

З молодих літ В.Макніла тягнуло до глобальної історії. Тема його магістерської праці — «Геродот та Фукидід: структура їхніх історій». Тому коли юнак побачив у бібліотеці Корнельського університету свіженькі три томи «Досліджень історії» А.Тойнбі, то прочитав їх залпом, за 2–3 дні³². У 1941–1946рр. В. Макніл служив в армії, останні два роки — капітан, військовий аташе США в Греції. Там В. Макніл одружився. Батько його дружини супроводжував А.Тойнбі під час мандрівок Грецією; тож завдяки своєму тестеві він познайомився з А. Тойнбі особисто. 1947 р. А. Тойнбі запросив В. Макніла до Лондона працювати над томом про інтернаціональні взаємини під час другої світової війни терміном на два роки³³. Під враженням знайомства з А. Тойнбі постала й четверта книга В. Макніла «Становлення Заходу»³⁴, яку писав протягом десяти літ, розпочинаючи з 1954 р. У США книгу визнали кращою книгою 1963 р., відтак В. Макніл став знаменитим. Після смерті А. Тойнбі його родина замовила В. Макнілові його біографію³⁵.

Інший історик, який справив не менший вплив на В. Макніла — Фернан Бродель. Вперше вчені зустрілися 1968 р. в Чикаго; а із знаменитою книгою Ф. Броделя «Середземномор'я часів Філіпа II» (*The Mediterranean and Mediterranean World in the Age of Philip II*) В. Макніл познайомився, коли писав «Становлення Заходу»; відтак американський історик зазнав також впливу школи Анналів³⁶.

Тож здобувши ґрунтовні знання також у галузі антропології та соціології, все своє життя В. Макніл шукав глобальних підходів до все-світньої історії й, сміливо відкидаючи будь-які географічні, політичні й часові обмеження, іноді винаходив найнесподіваніші наративи. Мабуть, найкращою працею В. Макніла залишається «Епідемії та народи» (*Plagues and Peoples*, 1976). Ця науково-популярна книга про визначальний вплив епідемій на історичний розвиток Європи та Америки в ранньомодерну епоху свого часу викликала сенсацію й гаряче віталася не лише істориками, а й американською інтелігенцією взагалі.

³¹ W. H. McNeill, *The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir*. — Lexington, Kentucky, 2005.

³² W. H. McNeill, «Historians I Have Known: Arnold J. Toynbee», ejusd, *Mythistory and Other Essays*, p. 174–198.

³³ W. H. McNeill, *America, Britain & Russia. Their Cooperation and Conflict. 1941–1946. Survey of International Relations, 1939-1946*, ed. by A.Toynbee. — London, New York, Toronto, 1953.

³⁴ W. H. McNeill, *The Rise of the West. A History of the Human Community*. — Chicago, 1963.

³⁵ W. H. McNeill, *Arnold Toynbee: A Life*. — New York, Oxford, 1989.

³⁶ W. H. McNeill, «Historians I Have Known: Fernand Braudel», ejusd, *Mythistory and Other Essays*, p.199–226.

Та повернімося до монографії «Становлення Заходу». Сам В. Макніл так розповідав про задум: «В дійсності я вирішив поставити Шпенглера й Тойнбі на їхні голови, як Маркс зробив з Гегелем. Дивно, але мені здавалося, що і Шпенглер і Тойнбі стверджували, що різні цивілізації не запозичують одна від одної нічого істотного, а замість того живуть своїми окремими життями у відповідності з внутрішньою органічною життєвою силою чи станом душі. ... Під впливом антропологів мій власний підхід пропонував вважати запозичення нормальною людською реакцією на зустріч з чужоземцями, що володіли вищими знаннями. Навіть якщо запозичення виявилось непрактичним або небажаним, пристосування може стати необхідністю з метою убезпечити себе від загрози небезпечною спокую, завжди присутньою під час контакту з очевидною вищістю чужих. Тож такі зустрічі видавалися мені основним рушієм соціальної зміни і в цивілізованих і в простіших суспільствах. Тому світова історія, відповідно, спеціальну увагу повинна приділяти видам транспорту й свідченням контактів між різноманітними суспільствами, що цей транспорт дозволяє»³⁷. Відтак В. Макніл зацікавився й фронтами.

Очевидно, В. Макніл був свідомий дискусій навколо Веббової тези, а наголос на глобальній історії та культурній взаємодії між Метрополією й Великим Фронтиром видавався йому вельми симпатичним. З іншого боку, студії над радянською дипломатією під керівництвом А. Тойнбі інспірували нахил В. Макніла до дослідження Євразії, без врахування історії якої, на його думку, неможливе зрозуміння й минулого Заходу. Відтак В. Макніл добачав неправомірність замовчування В. Веббом фронтинного родоводу Великої Євразійської рівнини.

Першим свідченням Макнілового зацікавлення феноменом фронтиру стала книга «Степовий фронтір Європи. 1500–1800» (*Europe's Steppe Frontier*, 1964). Їй передував курс лекцій під такою назвою, читаний аспірантам Чиказького університету протягом семи років. В. Макніл застосував Веббове поняття Великого Фронтиру до суспільств Східної Європи й зосередився на європейсько-османському пограниччі, наголосивши на істотному впливі умов фронтиру на внутрішній розвиток Австрійської, Російської, Турецької імперій, Польського й Угорського королівств, Волоського, Молдавського, Трансильванського князівств Подунав'я, України та Кримського ханства. Втім, схоже, в цей період своєї творчості В. Макніл не був готовий прямо пов'язати свої інтереси з ідеями Ф. Тернера й В. Вебба, відтак їхні імена у книзі відсутні.

Зауважимо, що книга «Степовий фронтір Європи» привернула увагу українських діаспорних учених, а Іван Лисяк-Рудницький відгукнувся на неї окремою публікацією³⁸. А 1987р. патріарх польської

³⁷ W. H. McNeill, «The Rise of the West as Long-Termed Process», ibidem, p. 57.

³⁸ І. Лисяк-Рудницький, «Україна між Заходом і Сходом», І. Лисяк-Рудницький, Історичні есе. — Київ, 1994, т. 1, с. 1–9.

історіографії XIX ст. Стефан Кеневич, рецензуючи англomовну збірку статей І. Лисяка-Рудницького, висловився за застосування тези Тернера до історії всієї Речі Посполитої³⁹.

1982 р. Байлорський університет (Вако, Техас) запросив В. Макніла прочитати серію лекцій на тему Великого Фронтиру, а наступного року їх видало видавництво Принстонського університету.

Продовживши започатковану в «Степовому фронтірі Європи» розмову, цього разу В.Макніл не уникнув оцінки концепцій Ф. Тернера та В. Вебба. Поступове зниження інтересу до ідей останнього, що в 1980-х стало вже надто очевидним, на його погляд, спричинене крахом колоніальної системи; відтак академічні кола змінили акцент з «експансії Європи» на боротьбу колоніальних народів проти імперіалізму; до того ж експерти з історії Австралії, Піденної Африки, Канади та Латинської Америки вже достатньо аргументовано обґрунтували розбіжності розвитку відповідних фронтірних соціумів щодо ідеального фронтиру США. Не виправдав себе й післявоєнний Веббів песимізм на предмет майбутнього Європи.

Водночас велике досягнення В. Вебба полягало в тому, що він включив США у великий глобальний наратив експансії цивілізацій. Проблема, однак, полягає в тому, що прогрес і свобода, на чому наголошували і Ф. Тернер і В. Вебб, були притаманні соціумам фронтірів в такій же мірі, як і рабство та руйнація не-європейських культур. «Вільні землі» колоній були такими лише в уяві європейських колоністів, які не були готові респектувати культури аборигенів. Коли суспільства по обох боках фронтиру знаходяться на однаковому рівні розвитку, контакти між ними ледве чи спроможні інспірувати драстичні зміни. Соціум може засвоїти досвід чужої цивілізації лише за умови невідповідного функціонування своїх традиційних інституцій. Наслідком такої ситуації були зміни глобального значення, як завоювання Олександром Македонським Азії та Єгипту, експансія германських племен на Римську імперію, завоювання арабами Близького Сходу та Північної Африки. З іншого боку, такі ситуації траплялися зрідка. Здебільшого феномен фронтиру полягав у взаємодії вищої культури (*skilled*) з нижчою (*skilled-short participant*), що, на думку В. Макніла, є основним чинником соціальних новацій взагалі (*the principal drive wheel of historic change*). Основною перешкодою на шляху світової уніфікації були передовсім кліматичні, географічні, бактеріальні (*decease*) та мілітарні бар'єри, з одного боку, та слабкість комунікацій, з іншого. Деякі бар'єри, як між осілим і кочовим населенням, за довгі роки стали хронічними й особливо важливі для історії Старого Світу. «Від часу, коли номади вперше навчилися стріляти з лука верхи, близько 800 року до н.е. і до XIV ст. н.е., військова пере-

³⁹ S. Kieniewicz, «Rudnytsky's Essays in Modern History in the Eyes of a Polish Historian», Harvard Ukrainian Studies 11, no. 3–4 (1987), p. 522–523.

вага завжди була на боці людей пустелі та степу, які були мобільніші та могли сконцентрувати більшу силу в заданій місцевості. Політична історія цивілізованої Європи та Африки фактично здебільшого складається з циклів завоювань степових кочівників, позначених також регулярними повстаннями землеробів проти підкорення нащадкам їхніх завойовників. Лише на двох найвіддаленіших кінцях Старого Світу, в Японії та Західній Європі, ритми нападів номадів і повстань землеробів були заслабкі, щоб мати істотне значення».

Найближчим до феномена ранньомодерних фронтів видається експансія китайської цивілізації на південь у долину Янцзи, можливо, андської цивілізації, а особливо — історія Росії, України та Радянського Союзу. «Європейські поселенці почали заселяти Україну та сусідні краї західного степу у XVI столітті, знайшовши там пусту або майже пусту цілину, що як би чекала на них. Це сталося після того, як старе кочове населення скоротилося, найімовірніше — відступило в зв'язку з вибухом бубонної чуми, яка в XIV ст. була ендемічною серед земляних гризунів. Протягом наступних двох століть слов'янські та румунські піонери, що діяли здебільшого під контролем аристократичних землевласників та підприємців, часто іншої національності, надійно інкорпорували західний степ в європейське землеробське суспільство». Останній акт історії фронтів Росії та Радянського Союзу — цілинна епопея 1950-х років.

Безумовно, frontiри тернеріанського зразка в Північній Америці існували. Однак Ф. Тернер і В. Вебб оминули істотну роль інститутів рабства в історії США. Ба навіть чимало британців, щоб здешевити переїзд в Північну Америку в 1650–1780рр., уклали договори на виконання певних повинностей (*indentured servants*). Таких було тоді 300–400 тис., себто 50–75% усіх білих мігрантів. Тож примус, насильство та форми соціальної ієрархії навіть більше притаманні фронтірам, ніж свобода та рівність. «За безпеку від нападів татар піонери-землероби заплатили своїм підкоренням експертам від насильства, які були спроможні підтримувати ефективну професійну оборону фронтіру. Щиросердні наміри зміцнити занепадаючі соціальну рівність та свободу всередині козацького стану були зведені нанівець Російською державою, яка після 1648 р. перетворила козацтво в привілейовану корпорацію. Звільняючи реєстрових козаків від кріпосних зобов'язань, цар отримав грізний інструмент захисту фронтіру та закріпачення решти населення українського пограниччя. В результаті татарські рейди по рабів перестали приносити прибуток, а багаті цілинні землі західного степу стали безпечними для масового заселення». Звідси випливав такий висновок: «у сприятливіших і доступніших регіонах, де європейці спромоглися виробляти ринкові багатства на відносно високому рівні, фронтірні умови зазвичай породжували не свободу, а жорсткішу соціальну ієрархію, ніж у самій Європі. Причина криється в тому, що здебільшого скоростиглі комер-

ційні суспільства вважали за конечне забезпечувати доступність і покірність робочої сили за допомогою жорстких правових обмежень на свободу вибору та зміни занять. Тому рабські плантації та гангі зв'язаних договірними зобов'язаннями слуг в обох Америках і самодостатні фільварки Східної Європи так само характерні для фронтиру, як і вільні й незалежні фермери та спритні торговці, яких ми звикли асоціювати передовсім із фронтирним життям».

Все ж до 1750 р. ієрархічні інститути на периферії Європи було явищем спорадичним. Однак згодом, завдяки насамперед покращенню засобів комунікації та збільшенню густоти населення, баланс змінився не на користь свободи. З 1700 по 1800 рік населення англійських колоній у Північній Америці зросло від 350 тис. до 5 млн., в Російській імперії — від 12,5 млн. 1724р. до 21 млн. 1796 р.; населення України потроїлося. Як наслідок — перенаселення й міграція різних видів. Фактично протилежні форми примусу й свободи співіснували на всіх фронтах й у ХІХ ст., як вогонь і вода. Яскравий приклад — американські мормони та російські старовіри. У 1978 р. американську громадську думку шокував масовий суїцид послідовників проповідника Джіма Джонса, які пробували відшукати «обітовану землю» в Гайяні. Відтак у Європі несвободу та різні форми особистої залежності одних людей від інших поховали не фронтири, а урбанізація та революції. Це, а також розвиток транспорту сприяли затиранню відмінностей між центром і периферією, уніфікації культури й інтеграції фронтирів. У той же час сприятливі умови для вільної міграції після 1840 р. водночас сприяли й егалітаризації суспільства.

Наприкінці В. Макніл зауважив: «Зараз можна впевнено ствердити, що рух з Європи народів, інституцій, технологій та ідей, які породили Великий Фронтир, завершився. Час покаже, які нові рухи займуть їхнє місце. Але наївно було б думати, що зміни умов контактів між основними гілками людства стабілізувалися. (...) Лише катастрофа апокаліптичного рівня, яка б привела до раптового знелюднення значних частин Земної кулі, могла б відтворити умови фронтирів недавнього минулого»⁴⁰.

Тож В. Макніл істотно уточнив і розширив Веббове поняття Великого Фронтиру. Провівши вдалі паралелі США з Російською, Османською та Австрійською імперіями, дослідник водночас зумів пояснити розбіжності розвитку самоврядних громад фронтирних суспільств узагалі. З одного боку, фронтир, сприяючи анархічній реструктуризації суспільства, руйнував ієрархічну піраміду, з іншого, навпаки, сприяв різним формам закабалення.

В даний момент В. Макніл — професор-емерит Чиказького університету й один з найреспектабельніших американських істориків наших днів.

⁴⁰ W. McNeill, *The Great Frontier. Freedom and Hierarchy in Modern Times.* — Charles Edmondson Historical Lectures, 4; Princeton, NJ, 1983), p. 12, 14, 27, 20, 60.

V

Хронологічно Макнілові думки були останнім вагомим внеском в теорію компаративних фронтирів ХХ століття. Уже в наші дні його ідеї розвинули й поглибили відомі фахівці з історії Росії Андреас Каппелер (директор Інституту Східно-Європейської історії Віденського університету) та Альфред Рібер (зараз — професор Центрально-Європейського університету в Будапешті).

Варто зауважити, що дослідження історіографії фронтирів Росії відкриває чимало призабутих або й узагалі свого часу не зауважених сторінок історії науки. Маю передовсім на увазі творчу спадщину одного із засновників радянської американістики академіка Олексія Єфімова, який, заперечуючи «правильність» тези про фронтир, водночас доводив її прогресивний характер, спокушався можливістю її застосування в контексті історії Сибіру та називав Тернера видатним істориком. Вчений припускав, що в зв'язку з ленінською тезою про зразковість саме американського шляху розвитку капіталізму вдасться розпочати порівняльні дослідження США та російських фронтирів. Такі думки О. Єфімов представив на Міжнародному конгресі історичних наук у Москві 1970р⁴¹. Проте американці не зреагували на його доповідь, а в СРСР періоду «холодної війни» ідеї російського академіка не мали шансів на реалізацію. Зараз підхід до історії Росії в дусі Тернера особливо популярний у середовищі сибірських учених, які фактично вже переписали історію свого краю в тернеріанському ключі⁴².

Російські фронтيري перебувають в полі уваги досвідченого американського русиста Альфреда Рібера протягом останніх двадцяти років. Опублікована 1991 р. його стаття «Реформістська традиція в російській історії» включає параграф «Прозорі фронтيري»⁴³. Опіраючись на ідеї О. Латтімора, вчений запропонував вважати внутрішні етнічні кордони Російської імперії за ще один фронтир — політичний. А. Рібер також акцентував увагу на схильності фронтирних суспільств до подвійної лояльності та підтримки переможців (фактор, вперше зауважений О. Латтімором). Безперечно, ця риса притаманна й всім тим народам, які населяли периферійні регіони Російської імперії в ХХ ст. (монголам, уйгурам, таджикам, азербайджанцям, вірменам, молдаванам, українцям, білорусам і фінам), а раніше — й самим росіянам. «Російські царі прагнули, щоб Москву сприймали і як частину Європи, і як наступницю Візантії, і як спадкоємницю Золотої Орди. Здійснюючи свою зовнішню політику, вони

⁴¹ А. В. Ефимов, Г. П. Куропятник, «К вопросу к общей тенденции истории США», XIII Международный конгресс исторических наук. Москва, 16–23 августа 1970, т. 1, ч. 5 (Москва, 1973), с. 263–280.

⁴² Детальніше див.: І. Чорновол, «Фронтيري Росії», Критика, № 6 (2007), с. 17–21.

⁴³ А. Rieber, «The Reforming Tradition in Russian History», Perestroika at the Crossroads, ed by A.Rieber and Alvin Rubinstein. — Armonk, London, 1991, p. 8–9.

застосовували маски іноді володаря епохи ренесансу, іноді базилевса, іноді хана». Сталін був «останнім із степових політиків», — стверджував А. Рібер в іншій своїй статті⁴⁴. Відтак А. Рібер підтвердив думку класика російської історіографії Сергія Соловйова, що територіальна експансія й малозаселеність перешкодили внутрішній інтеграції країни. З розмов з А. Рібером під час мого стажування в Центрально-Європейському університеті у 2005 р. я довідався, що він працює над книгою про фронтири як основний чинник розпаду СРСР. Варто очікувати, що цій його монографії буде притаманний широкий порівняльний розмах, про що свідчить і його текст «Компаративна екологія комплексних фронтів»⁴⁵. Основною ідеєю цієї статті є думка, що складне переплетіння географічних, військово-дипломатичних і культурних факторів протягом тривалого часу сприяло трансформації окремих фронтів у комплексні екологічні системи. Властиво, такими були зони взаємодії трьох і більше політій: австрійський мілітарний кордон у Хорватії (*Triplex Confinium*), де стикалися інтереси Венеції, Габсбургів і Порти, Україна, за яку боролися Польща, турки й Росія, Кавказ (Порта, Іран, Росія), китайський Туркестан (монголи, китайці, росіяни), лінія Ордос — Ляо (маньчжури, китайці, росіяни). А. Рібер простежив, як тривалі політичні й культурні впливи кожної з трьох політій драматично відбилися на трансформаціях ідентичності автохтонного населення цих фронтів.

Наприкінці наголосимо на важливому тексті А. Каппелера в спеціальному випуску казанського часопису «*Ab imperio*» із субтитлом «Російська імперія: окраїни та кордони» (2003, №1). «Під впливом антропологів, — стверджував А. Рібер у програмній статті цього тому «Змінюючи концепції та конструкції кордонів: компаративний історичний підхід», — трактування Тернерової концепції фронтиру, що відмежовує «дикунство від цивілізації» або як рух уперед на «пусті землі», трансформувалося в ідею фронтиру як зони взаємодії двох або кількох відмінних суспільств, втягнутих у багатоманітний культурний та комерційний «прикордонний взаємообмін» між корінними американцями й колоністами чи поселенцями»⁴⁶. Поняття фронтиру, писав А. Каппелер, «відрізняється від поняття державного кордону передовсім тим, що описує перехідну зону, яка, як правило, не інтегрована в жодне державотворення та має динамічний характер». На

⁴⁴ А. Рібер, «Устойчивые факторы российской внешней политики: попытки интерпретации», Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Советский период. Антологии, Составил М. Дэвид Фокс. — Самара, 2001, с. 122–123. www.ssu.samara.ru

⁴⁵ А. Rieber, «The Comparative Ecology of Complex Frontiers», *Imperial Rule*, ed. by A. Miller and A. Rieber. — Budapest, New York, 2003, p. 177–207.

⁴⁶ А. Rieber, «Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Approach», *Ab-Imperio. Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space*, N1 (2003), с. 37–38.

основі ідей Ф. Тернера, О. Латтімора, В. Макніла, досліджень німецьких істориків про зони культурної взаємодії А. Каппелер запропонував розглядати явище фронтину в чотирьох ракурсах: як **географічний фронтір** між різними кліматичними й рослинними зонами, в російському випадку — передовсім **між лісом і степом**; як **соціальний фронтір** між різноманітними способами життя й системами цінностей, особливо між осілим населенням та кочівниками або мисливцями; як **військовий фронтір** між двома військовими об'єднаннями; як **релігійний і культурний фронтір** між різноманітними системами цінностей і культурними традиціями. Відповідно до цієї схеми А. Каппелер розрізняє **військовий фронтір**, **фронтір інтенсивної експлуатації** (*extractive frontier*), **фронтір поселень**. Водночас він врахував класифікацію культурного кордону Юргена Остергаммеля: імперський «варварський» кордон, національно-державний кордон, кордон «включення фронтину» (*Erschliessungsgrenze des eigentlichen Frontiers*). Далі А. Каппелер застосував ці класифікації в своїй інтерпретації обох російських фронтирів — степового та сибірського — й обумовив, що не розглядатиме феномена наддніпрянського козацтва, «оскільки воно не відноситься до російського контексту, а пов'язане з польсько-литовською й українською історією». Козацтво він потрактував як військову демократію, яку протиставив московській автократії. Натомість для відносин між росіянами й мусульманами, як вважає А. Каппелер, характерна безприкладна толерантність до XVIII ст. з боку царату, яка не має аналогів.

Якщо степова зона становить у дузі схеми А. Каппелера поєднання військового й поселенського типів фронтирів, то Сибір — фронтір поселень й інтенсивної експлуатації. Однак протягом XVIII ст. населення російських фронтирів поступово було інтегроване в структуру Російської імперії. «Вільне козацтво приручили, і з квазідемократичної альтернативи й джерела соціального неспокою воно перетворилося в вірного слугу царату». Натомість рецепція західноєвропейської ідеї прогресу та *mission civilisatrice* мали за наслідок сегрегацію «інородців» та ідеологічний фронтір ментальностей.

У висновках А. Каппелер стверджував: «Питання про можливість інтерпретації азіатського й степового кордонів Росії ранньомодерної доби в ключі Ф. Тернера закономірне. Вільне козацтво та російські поселенці мали схожі до американських колоністів риси: волелюбність, дух першовідкриття, сміливість, індивідуалізм, потяг до самоуправління й рівноправності. В обох випадках велику роль відігравали релігійні меншини та секти. В ранньомодерну епоху ці пограничні громади представляли альтернативу станово-автократичній Московській державі й можуть розглядатися як зародки політичної демократії. Однак ці специфічні соціополітичні структури й ментальності функціонували виключно на пограниччі й у Сибіру та не могли поширитися на всю Росію. Навпаки, експансивна абсолютна монархія «наздогнала» в XVII–XIX ст.

периферійні громади, встановила свій контроль й частково, щонайменше, інтегрувала їх у становий лад імперії»⁴⁷.

На сьогоднішній день теоретична схема фронтирів А.Капелера є найдосконалішою.

* * *

Тож ще в міжвоєнний період завдяки О. Латтіморові розпочала формуватися теорія компаративного підходу до вивчення світових фронтирів. Ідеї О. Латтімора та інших дослідників були адаптовані також А. Тойнбі у його «Дослідженнях історії». З іншого боку, низка чинників перешкодила сформуванню на основі тези Латтімора великий наратив світової історії. Основний суб'єктивний чинник полягає в притягненні вченого до суду в зв'язку із звинуваченнями комісії Й. Маккарті в шпіонажі на користь СРСР, внаслідок чого постраждало й реноме його праць; основний об'єктивний чинник полягає в дедалі більшій фрагментації історичних знань після другої світової війни; відтак уже в 1990-і роки спроби ініціювати дискусію, до якої долучилися б усі підрозділи історичної науки США, не вдалися. Натомість спроба В. Вебба сформуванню глобальну теорію фронтирів на основі тези Ф. Тернера, а не О. Латтімора, хоч і мала великий резонанс, не витримала випробування часом через передовсім слабкість методологічної підготовки цього вченого. Відтак зараз найбільш респектованими працями в галузі теорії світових фронтирів є тексти послідовника В. Вебба В. Макніла.

Після істотної модифікації ідеї Ф. Тернера продовжують жити історіографію США. Зрештою, винайдений ним регіональний підхід до історії США ніколи сумніву не викликав. Натомість до ідеї глобального підходу до світової історії на основі теорії фронтиру вчені ставляться обережніше — зрештою, як і до всіх інших глобальних концепцій. Цьому перешкоджає й перманентна індивідуалізація історичних досліджень та фактично безнадійна фрагментація знань. Тому великі дискусії, які протягом 1990-х років пережили цехи дослідників давньоримських і середньовічних фронтирів, ба частково навіть американського Заходу, зрідка цікавили ще когось, крізь вузьких фахівців. Тим не менше ідеї Ф. Тернера, О. Латтімора, В. Вебба, В. Макніла зараз продовжують істотно жити дослідження історії Стародавнього Риму, Середніх Віків, історіографію Австралії, Африки, Латинської Америки, а особливо Російської імперії.

⁴⁷ А. Капелер, «Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках», *Ab-Imperio*, 2003, N 1, p. 47–64.